

Sanat Tarihi Yıllığı Journal of Art History

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

Bizans'ta Eulogia Olgusuna Manisa Müzesi Pişmiş Toprak Ampullalarıyla Bir Bakış

A Look at the Phenomeon of Eulogia in Byzantine with the Terracota Ampullae from
Manisa Museum

Tümay Hazinedar Coşkun¹

¹ Celal Bayar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Yerleşkesi, Manisa, Türkiye

Öz

Hristiyanlık sanatı içinde ampullalar sadece metal, cam ya da pişmiş topraktan yapılan basit objeler değildir. Ampullaların içlerinin su, yağ ya da toz gibi ziyaret edilen hac alanlarından, içlerinin dolu olarak alınıp taşınabilen kaplar olmaları onların mistik yanlarını vurgulayan ayrıntılardır. Ampullalar çoğu araştırmacı tarafından eulogia olarak kabul edilmektedir. Eulogia terimi ise en genel tanımıyla eulogy yani kutsama anlamı taşımaktadır. Eulogia bir yandan da kutsal ve saygı duyulan bir nesneyi örneğin İsa'nın gerildiği kutsal haçtan bir parçayı, ya da kutsal yağ ve su gibi temas halindeki bir ürünü ifade etmektedir. Örnekler arasında madalyonlar, buhurdanlar, sürahiler, küçük şişeler, tokenlar ve çeşitli mücevherler de yer almaktadır. Bunların içerisinde yapım malzemesi fark etmeksizin ampullalar, seri üretilen bir nesneyi, eulogia ile birleştirdiği için bu kategorinin özel bir grubunu temsil etmektedir. Ampullaları özel kılan sadece içerdikleri maddeler değil bunlara ek olarak aynı zamanda üzerlerinde bulunan dini tasvirlerle birlikte bir değer oluşturmalarıdır. Pişmiş toprak ampullalar Mısır'daki Abu Mena hac merkeziyle ilişkilendirilen Menas şişeleri ile birlikte anılan kaplardır. Dolayısıyla ampullalar Menas ve Anadolu tipi ya da diğer bir söylemle Küçük Asya tipi olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Anadolu'da pişmiş toprak ampullalara kazı buluntuları arasında, müze eserleri içinde ve özel koleksiyonlarda rastlanmaktadır. Manisa Müzesi eserleri arasında 8 adet pişmiş toprak ampulla bulunmaktadır. Ampullalar müzeye satın alma yoluyla kazandırıldıkları için geliş yerleri belirsizdir. Dolayısıyla tarihlendirme önerileri paralel örneklerle göre yapılmaktadır. Bu bağlamda Manisa Müzesi ampullalarının 5. ve 7. yüzyıllara ait objeler oldukları öngörülmektedir.

Abstract

In Christian art, ampullae are not simply objects made of metal, glass or terracotta. The fact that ampullae are containers filled with substances such as water, oil or powder that can be taken and carried from the pilgrimage sites is a detail that emphasises their mystical aspect. Most researchers accept ampullae as eulogia. The term eulogia generally means eulogy, that is, blessing. Eulogia also refers to a sacred and revered object, such as a piece of the holy cross on which Jesus was crucified, or a product in contact, such as oil and water. Examples include medallions, censers, jugs, small bottles, tokens and various types of jewellery. Regardless of the material of manufacture, ampullae form a special group within this category because they combine a mass-produced object with a eulogia. What makes ampullae special is not only the substances they contain but also the iconographic depictions they bear. Terracotta ampullae are vessels mentioned with the Menas bottles associated with the Abu Mena cross centre in Egypt. Thus, ampullae are generally divided into two groups: the Menas type and the Anatolian or Asia Minor type. Terracotta ampullae in Anatolia are found among excavation findings, museum artefacts and private collections. There are 8 terracotta ampullae among the Manisa Museum artefacts. Since the ampullae were brought to the museum through purchase, their place of origin is uncertain. Therefore, dating suggestions are made

“ Atf | Citation: Hazinedar Coşkun, Tümay, . "A Look at the Phenomeon of Eulogia in Byzantine with the Terracota Ampullae from Manisa Museum.". *Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History*, 34 (2025): 261-276. <https://doi.org/10.26650/sty.2025.1620135>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Hazinedar Coşkun, T.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Tümay Hazinedar Coşkun tumayhazinedar@yahoo.com

according to parallel examples. Therefore, it is predicted that the ampullae of the Manisa Museum are objects belonging to the 5th and 7th centuries AD.

Anahtar Kelimeler Bizans • Eulogia • Ampulla • Pişmiş Toprak Ampulla • Manisa Müzesi

Keywords Byzantine • Eulogies • Ampullae • Terracotta Ampullae • Manisa Museum

Yazar Notu Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde 16-19 Ekim 2024 tarihinde gerçekleştirilen 28. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Bildirinin tam metni daha önce başka bir yerde yayınlanmamıştır. Çalışma eulogia olgusu ile geliştirilerek makale haline getirilmiştir.

Author Note This study was presented as an oral presentation at the 28th Medieval and Turkish Period Excavations and Art History Research Symposium held at Ankara Hacı Bayram Veli University on 16-19 October 2024. The full text of the presentation has not been published elsewhere before. The study was developed with the eulogia phenomenon and turned into an article.

Extended Summary

Ampullae are popular objects of worship, a type of travelling art often associated with pilgrimage and cult sites in Anatolia, Egypt and the Holy Land. Although they reached the top of their production and prevalence between the 6th and 7th centuries AD, it is known that metal ones continued to be used until the 13th and 15th centuries AD. These vials may be filled with holy water or sacred oil that has been in contact with a relic from a particular sacred site. In some cases, holy land or dust from a saint's cult site may replace holy water or sacred oil. The ampullae were often decorated with images of saints, evangelists, crosses, or Bible stories. However, examples with inscriptions and without ornaments are also seen. In Christian art, ampullae are not simply objects made of metal, glass or terracotta. The fact that ampullae are containers filled with substances such as water, oil or powder that can be taken and carried from the pilgrimage sites is a detail that emphasises their mystical aspect. In this sense, the ampullae are vessels associated with the pilgrimage phenomenon in Christianity.

The term eulogia generally means eulogy, that is, blessing. Eulogia are gifts blessed by a cleric or monk. They are natural products, such as the consecrated bread distributed by the clerics after the conclusion of the eucharist. Although the eulogia emerged from the Jewish tradition, the attribution of healing powers to the ampullae is specific to Christianity. The basis of this idea is the displacement of sacred activity, that is, the assumption that relics can transfer their power and healing to one substance and appear in another place. Eulogia also refers to a sacred and revered object, such as a piece of the holy cross on which Jesus was crucified, or a product in contact, such as oil and water. Eulogia was another method that did not require taking the original relics from the pilgrimage sites. These are man-made pilgrim souvenirs called tertiary relics. These objects are produced on a large scale using moulds and many copies of them can be made quickly. Examples include medallions, censers, jugs, small bottles and various types of jewellery. Regardless of the material of manufacture, ampullae form a special group within this category because they combine a mass-produced object with a eulogia. What makes ampullae special is not only the substances they contain but also the iconographic depictions they bear. Most researchers accept ampullae as eulogia. Indeed, Hanfmann insists that ampullae are eulogia made for the transportation of holy water, holy land or sacred oil to holy lands and through contact with holy objects or relics.

Terracotta ampullae are vessels mentioned together with the Menas bottles associated with the Abu Mena cross centre in Egypt. Thus, ampullae are generally divided into two groups: the Menas type and the Anatolian or Asia Minor type. The Anatolian-type ampullae are also divided into two types. The easiest way to distinguish between the Anatolian-type and the Menas (Egyptian) type ampullae is to look at their necks. While the Egyptian examples have handles similar to the Greek amphoras, the Anatolian types are characterised by two holes on each side of their necks. Terracotta ampullae thought to be produced in Western Anatolia have smaller oval-shaped bodies. As for the decoration, various figures, cross motifs and architectural depictions are more common. Both Anatolian and Egyptian type ampullae were produced by moulding technique. It is assumed that the moulds of the vials, which are generally considered to have cheap and crude workmanship, were also made of clay material. The moulds are produced separately in pairs. Similarly, the front and back faces of the ampullae are made separately and then joined together.

Terracotta ampullae in Anatolia are found among excavation findings, museum artefacts and private collections. There are 8 terracotta ampullae among the Manisa Museum artefacts. All of them are Anatolian-type ampullae produced with the moulding technique. Among the ampullae in the Manisa Museum, the second group of small bottles, which are mostly of the Anatolian type, are seen. The first group in the museum is represented by two examples. One of the striking details is that there is no ampulla decorated with human figures among the museum artefacts. Since the ampullae were brought to the museum through purchase, their place of origin is uncertain. Therefore, dating suggestions are made according to parallel examples. Therefore, it is predicted that the ampullae of the Manisa Museum are objects belonging to the 5th and 7th centuries AD.

Giriş

Hristiyanlıkta hac kültünün önemli bir parçası olan ampullalar, sıklıkla Anadolu, Mısır ve Kutsal Topraklardaki hac ve kült alanlarıyla ilişkilendirilen bir tür dini yolculuğun sevilen ibadet objeleridir¹. Üretim ve yaygınlıklarının zirvesine 6.-7. yüzyıllar arasında ulaşmış olsalar da 13.-15. yüzyıllara kadar metal üretimlilerin kullanıldığı bilinmektedir. Bu şişecikler, belirli bir kutsal alandan gelen bir kalıntıyla törensel olarak temas etmiş kutsal su veya yağ ile doldurulabilmektedir. Bazı durumlarda, bir azizin kült alanından alınan toz veya kutsal toprak, su ve yağın yerini alabilmektedir. Ampullalar; azizler, İncil yazarları, farklı şekillerde haç tasvirleri veya İncil öyküleri konulu resimlerle sıklıkla süslenmiştir. Bununla birlikte yazıtlı veya sade örnekleri de bulunmaktadır².

Hristiyanlık Sanatı içinde ampullalar sadece metal, cam ya da pişmiş topraktan yapılan basit objeler değildir. Ampullaların su, yağ ya da toz gibi ziyaret edilen hac alanlarından, içlerinin dolu olarak alınıp, taşınabilen kaplar olmaları onların mistik yönlerini vurgulayan ayrıntılardır. Bu nedenle söz konusu şişecikler, Hristiyanlıkta hac olgusu ile ilişkilendirilmektedir³. Vikan, Bizans'taki hac yolculuklarına değinirken Büyük Konstantin tarafından imparatorluğun kurulmasından bir süre sonra, Doğu Akdeniz'de gezgin bir sınıfın hareketlendiğini belirtmektedir. Bunlardan ilki ise oğlunun isteği üzerine Kutsal Toprakları ziyarete giden Konstantin'in annesi Helena'dır⁴. Helena'nın bu yolculuğundan sonra bölgede 7. yüzyılda Arapların eline geçen süreye kadar, kesintisiz büyüyen beden ve ruh seferberliği devam etmiştir. 4. yüzyılın sonlarından itibaren İsa'nın çarmıha gerildiği Golgota tepesindeki Kutsal Mezar Kilisesi'nde ziyaretler yoğunlaşmaktadır. Bunun en büyük sebeplerinden biri İsa'nın burada haça gerilmesi ve yine aynı yerde dirileceğine ilişkin yaygın kanıdır. Kutsal Mezar Kilisesi'nde İsa'nın gerildiği haça dair parçaların ve İsa'nın mezarından gelen taşların var olduğu inancı bu kiliseye olan ilgiyi daha da arttırmıştır⁵. Kutsal yerlerin elle tutulur anıları, *eulogia* veya üçüncül kalıntılar bu söz konusu alanlardan hacılar tarafından alınarak götürülen materyallerdir. Erken Bizans hacıları ile ilgili bilgiler, seyahatnamelerden, rehber kitaplardan, tarihi metinlerden, teolojik risalelerden, azizler tarafından yazılan efsanelerden ve kutsal yerlerdeki hacı hatıralarından öğrenilmektedir. Hacılar ise toplumun her tabakasından, her meslekten, yoksul ve hastalar dahil olmak üzere Hristiyan dünyasının her köşesinden olabilmektedir⁶.

Bizans'ta Eulogia Kavramı

Eulogia terimi en genel tanımıyla eulogy yani kutsama anlamı taşımaktadır. *Eulogia* (εὐλογία, (Latince benedictiones ve Süryani burkātā 1618) bir din adamı veya keşiş tarafından kutsanmış hediyelerdir. Ökaristi ayininin bitiminden sonra din adamları tarafından dağıtılan kutsanmış ekmek gibi ürünlerdir. *Eulogia* her ne kadar Yahudi geleneğinden ortaya çıkmış olsa da onlara şifa gücünün atfedilmesi Hristiyanlığa özgüdür. Bu

¹Ampullaları çalışmama izin veren Manisa Müzesi Müdürü sayın Eren Sülek'e teşekkürü borç bilirim. Müze'deki çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyen müze uzmanı sayın Alper Doğan'a teşekkürlerimi sunarım.

²Ryan Abromowitz, "Perceiving Ampullae: Approaches to the Production and Distribution of Asia Minor Flasks Housed at the Princeton University Museum of Art", *TCNJ Journal of Student Scholarship* Vol. XXIV (2022), 1.

³Hac yolculukları dindar Hristiyan hayatının bir parçasıdır. İsa'nın doğumu, ölümü ve dirilişinin gerçekleştiği kutsal yerlerde Bizans imparatorları hacıların ziyaret edebileceği kiliseler inşa ettirmişlerdir. Söz konusu yolculuk genellikle zorlu ve maliyetli olduğundan gezginler aldıkları *eulogia* yani kutsama hatıralarını evlerine götürmek istemişlerdir. Bkz. Kurt Weitzmann, "The Late Roman World", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* New Series, Vol. 35 No. 2 (1977), 2-96.

⁴Gary Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art* (Washington: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1982), 25.

⁵Katja Boertjes, "The Reconquered Jerusalem Represented Tradition and Renewal on Pilgrimage Ampullae from the Crusader Period", *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture* (2014), 169.

⁶Theodoret, Antakya'nın kuzeydoğusunda kırk yıl geçiren Aziz Symeon Stylites Eldera'ında (459) şöyle bir bilgi vermektedir: "Sadece kendi topraklarımızdan olanlar oraya akın etmekle kalmıyor aynı zamanda Persler, Ermeniler, Gürcüler gibi iç kesimde yaşayanlar da geliyordu". Yine, İspanya, Britanya ve Galya dahil olmak üzere Uzak Batı'dan da birçok kişinin geldiğini belirtmektedir. Bkz. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, 26.

fikrin temeli ise kutsal etkinliğin yer değiştirmesi yani kalıntıların güç ve şifasını bir maddeye aktarabileceği ve başka bir yerde ortaya çıkabileceği varsayımdır. Bu inanç Erken Hristiyanlıkta şehitlerin kutsanmasıyla bağlantılı olarak gelişmiştir⁷. Eulogia terimi bir yandan da kutsal ve saygı duyulan bir nesneyi örneğin İsa'nın gerildiği kutsal haçtan bir parçayı ya da kutsal yağ ve su gibi temas halindeki bir nesneyi ifade etmektedir⁸. Yine *eulogia*, ikincil ürünleri; Kutsal Mezar Kilisesi yakınlarından toplanan bir çakıl taşı, Zeytin Dağı'nda bulunan bir tahta parçası, Ürdün nehrinden gelen su veya Eriha gülü gibi malzemeleri de tanımlamaktadır. Eulogia aynı zamanda kutsal yerlerden getirilen, örneğin İsa'nın mezarını kaplayan toz, Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki mumlardan artakalanlar ya da kutsal yerleri aydınlatan kandillerden alınan yağlar da olabilmektedir⁹. Diğer bir eulogia da Kutsal mezarın içinde ve altında toplanmış, suyla karıştırılmış olan topraktır. Touroslu Gregory toprağın şekillendirilerek *topak* biçiminde simgeye benzetildiğini belirterek, yapım yöntemi ile ilgili "*Rabbin bedeninin yattığı mezardan mucizevi bir güç çıkar. Toprak genellikle parlak bir tozla kaplanır ve sonra üzerine su serpilir ve ondan küçük topraklar oluşturulur*" demektedir. Ayrıca bu yapılan toprakların dünyanın çeşitli yerlerine dağıtılarak çok sayıda hasta insanın bunlarla tedavi edildiği bilinmektedir. Bu topraklardan daha önce Augustinus tarafından da bahsedilmiş ve 9. yüzyıla ait bir belge tarafından doğrulanmıştır. Yine Edessa'lı Theodoros'un Vitası'nda bu toprakların suda eritilip dualarla hasta bir kişinin vücuduna uygulandığında iyileştirici gücünün olduğunu bildirilmektedir. Bir başka eulogia ise 11. ve 12. yüzyıl Katalan belgelerinin işaret ettiği mumlardır. Bunlar paskalya zamanı hacılara verilen ve onlar tarafından evlerine götürülen nesnelerdir¹⁰. Diğer bir eulogia olarak Aziz Theodore Kilisesi'nde dağıtılan ve bir evi hırsızlardan koruyabileceğine inanılan balmumu damgalı jetonlardan söz edilmektedir¹¹.

Piacenza'lı Antoninus, 6. yüzyılın sonlarındaki hac yolculuğunda Kutsal Mezar Kilisesi'ni ziyaret edenlerin iki tür eulogia toplayabildiklerini ifade ederek bunların kiliseden alınan toprak ve mezarın yakınlarında sürekli yanan kandillerden alınan yağlar olduğunu belirtir. Hacı akınlarının kutsal bölgelere artarak devam etmesi eulogia açısından ekstra güvenlik önlemlerinin alınmasına neden olmuştur. Nitekim Egeria, hacı yolculukları ile ilgili anlatımında Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki bir haç parçasını öperken çok sayıda muhafızın bu parçayı korumak için orada yer aldıklarını söylemektedir¹². Eulogia için başka bir çözüm yolu, hac yerlerinden orijinal kalıntılar almayı gerektirmeyen başka bir yöntem olmuştur. Bunlar üçüncül kalıntılar olarak isimlendirilen insan yapımı hacı hatıralarıdır. Bu nesneler kalıplar aracılığıyla, büyük ölçekte üretilen ve birçok kopyası hızlıca yapılabilen objelerdir. Örnekler arasında ampullalar, madalyonlar, buhurdanlar, şişeler, tokenlar ve çeşitli mücevherler yer almaktadır¹³. Bunların içerisinde sadece ampullalar, seri üretilen bir nesneyi bir eulogia ile birleştirmektedir¹⁴. Dolayısıyla üretilmiş objeler olmalarının yanı sıra aynı zamanda içlerinde kutsal yağ ya da suyun taşınması için yapılmış kaplardır¹⁵. Hac yolculuklarını gerçek-

⁷Max Ritter, *Zwischen Glaube und Geld, Zur Ökonomie des Byzantinischen Pilgerwesens (4.-12.Jh.)* (Mainz, 2019), 105.

⁸Jean-Pierre Sodini, "La terre des Semelles: Images Pieuses Ramenees par Les Pelerins des Lieux Saints", In: *Journal des Savants* (2011), 77.

⁹Augustinus (354-430) eski memur Hesperus'un kutsal topraklardan biraz kum aldığını belirtmektedir. Hatta Hesperus'un kendi talihsizliğini savuşturmak için bu kumu bir kaba doldurarak yatak odasına astığını söylemektedir. Bkz. Edward Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-460* (Oxford: 1982), 130.

¹⁰Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 111.

¹¹Vicky A. Foskolou, "Reading the Images on Pilgrim Mementoes (Eulogies): Their Iconography as a Source for the Cult of Saints in the Early Byzantine Period", In: *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, (2018), 315-326.

¹²Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, 26. Egeria'nın kutsal topraklara yolculuğu için ayrıca bkz. Wilkinson, *Egeria's Travels to the Holy Land* (1971).

¹³Eulogia koleksiyonlarının en iyi örneği Lateran'daki Capella Santa Sanctorum'un hazine odasında bulunan İsa'nın hayatından sahneleri içeren ahşap kutudur. Kutunun içerisinde kutsal yerlerden getirilen kumaş parçaları, toprak, taş ya da tahtadan oluşan çeşitli parçalar ve bunların farklı yerlerden toplandıklarına ilişkin metinler bulunmaktadır. Bkz. Boertjes, "The Reconquered Jerusalem", 169.

¹⁴Erken Hristiyan sanatına ait korunmuş yaklaşık otuz adet kurşun ampulladan yirmi beş tanesinin üzerinde Kudüs'e ve kutsal topraklara ilişkin ikonografik sahneler yer almaktadır. Bunlardan en tanınmış olanları Monza'daki Museo del Duomo ve Bobbio'daki Museo di San Colombano'daki koleksiyonlardır. Her iki koleksiyondaki ampullaların üzerinde İncil öyküleri konulu sahneler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Andrea Grabar, *Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*, (Paris 1958), 14.

¹⁵Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 111.

leştirenler, ampullaları başka bölgelere taşıyarak, kutsal yerlerin elle tutulur parçasını hem başka bir alana taşımakta hem de bir Kudüs imgesini de yanlarında götürmektedirler. Ampullaların üzerindeki tasvirler ve içlerindeki malzemenin birleşimi, hatırayı takan kişinin hem seyahat ederken hem de eve döndükten sonra ziyaret ettiği yerin kutsallığını anımsamasını ve hatta yeniden yaşamasını sağlamaktadır. Yine içerdikleri kutsal maddelerle birlikte üzerlerinde bulunan ikonografik tasvirlerle bir değer oluşturmaları, ampullaları madalyon ya da rozetler gibi sadece insan yapımı nesnelerden ayırmaktadır¹⁶.

Ampullaların kutsal su içerikleriyle ilgili olarak, özellikle kutsal topraklarda Emmaus'taki veya Meryem'in Mısır'a kaçarken içtiği Beytüllahim'deki birkaç kutsal su kaynağı bilinmektedir. Yine Ürdün nehri de kutsal topraklara yapılan hac yolculuğunun önemli bir parçasıdır. Çünkü nehir suyunun şifa verici gücünün olduğuna inanılmaktadır. Birçok insanın nehirden aldıkları suyu küçük cam şişelere, mataralara, ampullalara doldurup hatıra olarak yanlarında götürdükleri düşünülmektedir. Kutsal su dışında, Erken Hristiyan döneminde haç ağacından akan yağdan da sık sık bahsedilmektedir. Hatta bu konudaki en erken bilgiyi veren kişi yine hacı Antoninus'tur¹⁷. Antoninus, Kutsal Mezar Kilisesi'nde haça tapınma töreni sırasında yarıya kadar yağ dolu olan ampullaların kutsama işlemi sırasında kutsal haçın objelerin ağız kısmına değdirildiği anda yağların köpürmeye başlayıp hemen taşıdığını belirtmektedir¹⁸. Diğer bir yağ ise kutsal yerlerde yakılan kandillerden alınanlardır. Kutsal Mezar Kilisesi'nin ziyaretçilerinin yanlarında eulogia olarak taşımak üzere İsa'nın mezarı yakınında yanan kandillerden az miktarda yağ almış olmaları muhtemeldir. Papa I. Gregory 598'de eski konsül Leontious'a kutsal haç yağını gönderdiği için teşekkür ederken, bu yağı kutsama için kullandıklarını da söylemektedir¹⁹. Bu anlamda hacıların kutsal yerlere olan ziyaretlerinde çeşitli eulogialar aldıkları bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Hristiyanlıkta hac kültü ve hacıların kutsal topraklardan aldıkları hatıraların uzun bir geleneğe sahip olduğu açıktır.

Pişmiş Toprak Ampullalar ve Manisa Müzesi Örnekleri

Pişmiş toprak ampullalar Mısır'daki Abu Mena hac merkeziyle ilişkilendirilen Menas şişeleri ile birlikte anılan kaplardır²⁰. Nitekim ampullalar genel anlamda Menas ve Anadolu tipi ya da diğer bir deyişle Küçük Asya tipi olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. 5. yüzyıldan itibaren İskenderiye'nin güneybatısında bulunan Mısır'ın önde gelen hac merkezi Abu Mena'da üretilen damgalı ampullalar günümüzün en yaygın hac hatıralarından biridir. Bunların azizin mezarından alınan kutsal suyu veya yağı içerdikleri ve dönemin ticari dükkanlarının olduğu sütunlu caddede üretilip satıldıkları düşünülmektedir²¹. Menas örnekleri dışında çoğu araştırmacının Küçük Asya tipi olarak adlandırdığı Anadolu'da üretilenler, ampullaların diğer bir tipini oluşturmaktadır. Anadolu tipi ile Menas (Mısır) tipi ampullalar boyun kısımlarının farklılıkları ile birbirlerinden

¹⁶Boertjes, "The Reconquered Jerusalem", 172.

¹⁷Boertjes, "The Reconquered Jerusalem", 182.

¹⁸Celestina Milani, *Itinerarium Antonini Placentini, Un Viaggio in Terra Santa del 560-570*, (Milan: 1970), 150. Yağlardan birçok yazılı kaynakta bahsedilmektedir. Örneğin Scythopolisli Cyril (524-558), Vita Sabae'sinde Kutsal haç ile temas yoluyla kutsanmış yağ hakkında yazmıştır. Yine Kudüslü Aziz Sabas, Castellion tepesinden iblisleri kovmak, ağır hasta bir adamı iyileştirmek ve ele geçirilmiş bir kızdı şeytanı kovmak için söz konusu yağların kullanıldığını belirtmiştir. Bkz. Andre-Jean Festugière, *Les Moines d'orient III/2: Les Moines de Palastine, Cyrille de Scythopolis, Vie de Saint Sabas*, (Paris: 1962). Ayrıca yağların çeşitli kullanımları için bkz. Lale Doğer ve Ceylan Borstlap, "Röliker Kültünde Şifanın Tatlı Kokusu Üzerine: Parfümlü Yağ Kandilleri, Kutsal Myron ve Myroblut Azizler", *Art Sanat* 20 (2023), 85-120.

¹⁹Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 111.

²⁰Aziz Menas'ın kutsal alanı İskenderiye'nin 45 km güneybatısında kervanların yük alıp, ürünlerin kontrol edildiği bir yerdedir. Dolayısıyla tasvirlerde aziz genellikle deve figürleriyle birlikte verilmektedir. Frigya'da görevlendirilmiş bir Mısır askeri olan Menas, Diocletianus döneminde şehit edilmiş ve bedeni arkadaşları tarafından Mısır'a geri getirilmiştir. Bir pagan nekropolünde bulunan mezar kısa sürede bir mausoleum haline getirilmiştir. 4. yüzyılda ise ilk kilise, vaftizhane ve doğuda küçük bir bazilika yapılmıştır. Jusitianus döneminde ise kilise tetrakonkhos planlı olarak yeniden inşa edilmiştir. Bkz. Jean-Pierre Sordini, "La Terre des Semelles: Images Pieuses Ramenees par les Pelerins des Lieux Saints", *In: Journal des Savants* (2011), 87-90.

²¹William Anderson, "An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks", *Anatolian Studies*, Vol. 54 (2004), 81.

ayrılırlar. Mısır örneklerinin Yunan amphoralarına benzer kulpları varken Anadolu tipliler boyunlarının her iki tarafında delinmiş iki delik ile karakterize edilir (G.1).

Görsel 1: Soldaki Andriake Buluntusu Menas Ampullası (Öz, “A Late Roman Ampulla”, 241). Sağdaki Anadolu Tipi Ampulla (Sodini, “La Terre des Semelles” 108, fig.25)

Bu biçimsel farklılık Menas şişelerinin kulplarının daha kırılğan olmasına neden olmuştur. Nitekim kazı buluntusu pek çok eser, kulpları kırık halde ele geçirilmektedir. Diğer yandan Anadolu tipi şişeciklerin ise deliklerinden ip veya misina gibi bir şeridin geçirilmesiyle boyun veya kemer tokasına bağlanabilmeleri sağlanmıştır²². Menas şişeleri, dairesel gövdeleri ve gövdeden boyun kısmına doğru uzanan kulplarıyla Anadolu tipi ampullalarından ayrılmaktadır²³. Ayrıca Menas şişelerinde çoğu zaman orans pozisyonunda duran Aziz Menas resmedilmektedir. Batı Anadolu’da üretildiği düşünülen pişmiş toprak ampullalar, daha küçük oval şekilli gövdeye sahiptirler. Bezeme olarak ise daha çok çeşitli figürler, aziz figürleri, haç motifleri ve mimari tasvirler yaygındır. Anadolu örnekleri ile diğer ampullaların farklılığı Catherine Metzger tarafından da vurgulanmaktadır. Metzger, Louvre Müzesi koleksiyonundaki tüm ampullaları yayınlamış olup Anadolu örneklerini Küçük Asya grubu başlığı altında toplamıştır²⁴. Griffing ise genellikle Anadolu’da üretilenler oval gövdeli olmaları, kulplarının bulunmaması ve basit kısa boyunlu formlarıyla Mısır ve Filistin işçiliği olarak kabul edilen Menas tipi ampullalarından farklılaştıklarını söylemektedir²⁵.

Hem Anadolu hem de Mısır tipi ampullalar kalıp tekniği ile üretilmiştir. Genellikle ucuz ve kaba bir kaliteye sahip oldukları gözlenen şişeciklerin kalıplarının da yine kil malzemeden yapıldığı varsayılmaktadır. Kalıplar ikili şekilde ayrı ayrı üretilmektedir. Benzer şekilde de ampullaların ön ve arka yüzleri ayrı ayrı yapıp sonradan birleştirilmektedir. Kil kalıplar fazla dayanıklı olmayan kısa ömürlü nesnelerdir. Birkaç kullanımdan sonra matlaşan, belirsizleşen ve her kullanımdan sonra %10 küçüldüğü düşünülen objelerdir. Hatta bu sorun kapların üzerindeki bezemelerin iyi algılanmamasına sebep olunca bazı motiflerin ince uçlu kalem ya da ince çubuk gibi aletler yardımıyla belirginleştirildiği varsayılmaktadır. Kalıplar dışında tasvirlerin ampullaların üzerine damgalandığı ya da elle kazındığı da öngörülmektedir. Ancak hangilerinin damga ya da kalıpla üretildiğini belirleyebilmek oldukça zordur. Ampullalar kalıplanıp damgalandıktan sonra fırına verilmeden önce bazı yazıtların elle kazınabileceği yaygın görüştür. Fakat bilinmeyen şey, şişeciklerin kalıplandıktan sonra, yazıtın kazınmasına kadar ne kadar sürenin geçtiğidir²⁶. Campell ve Pülz yazıtların üretimden daha

²²Abromowitz, “Perceiving Ampullae”, 2.

²³Menas ampullası örneği için bkz. Ayşe Aydın, “Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası”, *Adalya XXVIII* (2015), 289- 302.

²⁴Aren M. Maeir and Yeal Strauss, “A Pilgrim Flask of Anatolian Origin from Late Byzantine/Early Umayyayyad Jerusalem”, *Anatolian Studies* Vol. 45 (1995), 239.

²⁵Griffing, “An Early Christian Ivory”, 277.

²⁶Abramowitz “Perceiving Ampullae”, 5. Ayrıntılı bilgi için bkz. Richard, Camper, “A Hoard of Terracotta Amulets from the Holy Land”, *Actes Du XVe Congres International d’etudes Byzantines, Athens, Septembre 1976* 2a (1981), 99-106. Yine bkz. Curcic, Slobodan and Archer St. Clair, eds.

sonraki bir aşamada eklenebileceğini belirtmektedirler²⁷. Anadolu örnekli ampullaların belirgin özelliğini oluşturan omuzlardaki delikler ise kap yapıldıktan sonra hamur henüz ıslakken bir alet yardımıyla açılmış olmalıdır. Kimi zaman bu deliklerin olduğu ampullaların omuz kesimlerinin dışa doğru kulakçık şeklinde hafif çıkıntı yaptığı görülmektedir.

Anadolu'da pişmiş toprak ampullalara kazı buluntuları arasında, müze eserleri içinde ve özel koleksiyonlarda rastlanmaktadır. Sardis, Smyrna, Ephesos, Laodikeia, Thyateira, Didyma, Hierapolis, Knidos, Myra, Tralleis, Perge, Yumuktepe Höyüğü, Olympos gibi kazı alanlarından ampullalar tespit edilmiştir²⁸. İzmir, Marmaris ve Mardin Arkeoloji Müzeleri koleksiyonlarında da ampullalar yer almaktadır²⁹. Anadolu ampullaları C. Şimşek tarafından Laodikeia buluntusu 20 örnek ile iki ana gruba ayrılmıştır. Bu iki grup form, boyut ve objelerin üzerlerindeki tasvirler göre yapılmıştır. Buna göre; 1. grubu diğerlerine göre daha büyük boyutlu, kısa silindirik boyunlu, oval gövdeli omuz kısımlarında bazen bir kulakçık ya da ip deliği olan şişecikler oluşturmaktadır. Bu tip ampullaların üzerinde genellikle aziz figürleri betimlenmektedir. 2. grup ampullalar daha küçük boyutlu, kısa boyunlu, yassı matara gövdeli ve omuzda her iki yanında ip deliği olanlardır. Bezeme kompozisyonu olarak geometrik ve bitkisel motifler yaygındır. Şimşek, Laodikeia ampullalarının Menas örneklerinden farklı olduklarını belirterek bunların beğenilen bazı şişeciklerin yerel taklitleri olduğunu söylemektedir³⁰.

Manisa Müzesi eserleri arasında 8 adet pişmiş toprak ampulla yer almaktadır. Tümü Anadolu tipi ampullalar olup söz konusu tipin Şimşek'in tasniflediği her iki grubunu da temsil eden formları mevcuttur. Ampullalar, bezemeli olup bir kap dışında herhangi kırık ve eksik parçası bulunmayan örneklerdir.

Görsel 2: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 11467, Y: 7,2 cm/Aç: 2,3 cm)

"Terracotta", In *Byzantium at Princeton: Byzantine Art and Archaeology at Princeton University: Catalogue of an Exhibition at Firestone Library*, Princeton University, August 1 Through October 26, 1986, Princeton (1986), 113-123.

²⁷Ayrıntılı bilgi için bkz. Sheila Campbell, "Armchair Pilgrims: Ampullae from Aphrodisias in Caria", *Medieval Studies* 50 (1998), 539-545; Andreas Pülz, "Archaeological Evidence of Christian Pilgrimage in Ephesus", *Herom1* (2012), 234.

²⁸Sardis için bkz. George M. A. Hanfmann "The Donkey and the King", *The Harvard Theological Review*, Vol. 78 (1985), 421-430; Smyrna ve Antiocheia için Robert P. Griffing, "An Early Christian Ivory Plaque in Cyprus and Notes on the Asiatic Ampullae", *The Art Bulletin*, Vol. 20/3 (1938), 266-279; Ephesos için bkz. John W. Hayes, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery* (London, 1976), pl.36; Laodikeia için bkz. Celal Şimşek-Bahadır Duman, "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar", *Olba* XV (2007), 73-101; Thyateira için Rüstem Duyuran, "Akhisar Tepe Mezarlığı Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi* XIX-II (1974), 17-27; Didyma için bkz. Klaus Tuchelt, "Didyma", *Ist. Mitt.* 30 (1980), 99-163; Hierapolis için bkz. Paul Arthur, *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis* (İstanbul: 2006), 162; Knidos için Irish C. Love, "A Preliminary Report of Excavations at Knidos 1970", *AJA* 76.1 (1972), 61-76; Myra için bkz. Yıldız Ötügen, "Likya Bölgesindeki Kazı ve Yüzey Araştırmaları Çerçevesinde Ortaçağ Seramikleri", *Adalya* VI (2003), 233-249; Tralleis için bkz. Rafet Dinç-Erkan Dede, "Tralleis 1999 Kazısı Sonuç Raporu", *Arkeoloji ve Sanat* 25 (2003), 11-24; Perge için Neşe Atik, "Die Keramik Aus den Südthermen von Perge", *Ist Forsch* 40 (1995), 176-179; Yumuktepe için bkz. Gülgün Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Gün Işığına Çıkarılan Aziz Menas Tasvirli Hacı Şişesi", *Selevcia* (2011), 77-89; Olympos için bkz. Muradiye Bursalı, "Olympos'ta Bulunmuş Figürlü Bir Ampullanın İkonografik Değerlendirmesi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 9 (2020), 181-188.

²⁹İzmir Müzesi örnekleri için bkz. Ayşe Aydın, "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar", *Olba* XXIII (2015), 487-513; Marmaris için bkz. Ayşe Aydın, "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar", *Olba* XXI (2013), 438-456; Mardin Müzesi için Murat Tosun, "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla", *Humanitas, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/19 (2022), 297-317.

³⁰Şimşek-Duman, "Laodikeia", 77, 80, 83.

İncelenen ilk ampulla, devetüyü renginde, ince taneli ve sık dokulu bir hamura sahiptir (**G.2**). Hamur içeriğinde mika katkısı bulunmaktadır. Kabın dış yüzeyinin yine deve tüyü renk tonuna yakın bir astarla kaplı olduğu görülmektedir. Şimşek'in sınıflandırmasında ilk gruba ait kısmen daha büyük boyutlu olan ampullalardandır. Hem önyüz hem arka yüzde haç motifi yer almaktadır. Ancak haç motifi objenin arka yüzünde tam orta ekseninde bulunmamaktadır. Kalıbın, hamur henüz tam şekillendirilmeden çıkartılmış olması ya da kalıbın birçok kez kullanılmış olması bu durumun nedenleri arasında sayılabilir.

Ampullalarda en yaygın bezeme öğelerinden biri haç motifidir. Haç motifleri kap üzerinde bazen serbest bazen bant içine alınarak verilmektedir. Yukarıdaki örnekte haçın yüzeyindeki eksele kesikler dikkati çekmektedir. Ayrıca haç kollarının merkezden kenarlara doğru genişlediği gözlenirken yukarıya doğru bakan haç kollarından biri iki kollu çatal şeklinde sonlanmaktadır. Bu tip bazı haç motifli ampullalarda özellikle haçın arkasından ışın demetlerinin çıktığı fark edilmektedir. Bu örnekte de haçın etrafından belli belirsiz ışınların geçtiği seçilebilmektedir. Sodini, ampullalar üzerindeki haç motiflerinin işlemeli metal haçların taklitleri olduğunu ve birçok ampulla üzerinde hem ışın demetlerinin hem de kakma taşlı işlemeli haçların betimlendiğini belirtmektedir (**G.3**). Müze örneğine paralel olan Sardes buluntusu kısmen tüme yakın bir ampullanın, arka yüzünde de benzer bir haç tasviri bulunmaktadır³¹.

Görsel 3: Beyrut'tan Bir Ampulla örneği ve kullanılan haç motifi (Sodini, "La Terre des Semelles" 108, fig.25)

Görsel 4: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 8704, Y: 7,1 cm/AÇ: 2,6 cm)

Müze'de yer alan bir diğer ampulla kırmızı astarlı ve kırmızı hamurludur (**G.4**). Sık ve ince dokuya sahip hamurda, bu kez mika oranının daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Ampulla, Anadolu tipi olarak tanımlanan

³¹ Sardes buluntusu için bkz. Marcus L. Rautmann, "Two Late Roman Wells at Sardis", *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 53 (1995), 73, fig. 26. Haç motifinin etrafından çıkan ışın örnek için bkz. Sodini, "La Terre des Semelles", 123, fig.38.

eserlerin birinci grubuna aittir. Ağız kenarı daha ince olan şişeciğin dışarıya doğru çıkıntı yapan kulakçık kısmından biri kırıktır. Kabın hem ön hem de arka yüzünde haç motifi yer almaktadır. Ancak bu defa haç, iç içe iki eş merkezli daire içinde sınırlandırılmaktadır. Benzer bir örneği Berlin National Müzesi'nde sergilenmektedir³².

Kırmızı renk tonlarında hamura sahip ampulla yine bu renk tonlarında astarla kaplanmıştır (**G.5**). İnce gözenekli hamurda, mika katkısı tespit edilmiştir. Diğer üç örneğe göre daha küçük boyutlu olan şişecik Anadolu tipi ampullaların ikinci grubuna aittir. Ampullanın silindirik şekilli boyun kısmından üç adet yiv bezeme geçmektedir. Ön ve arka yüzünde yer alan haç motifi bu kez daire şekilli on iki adet kabartma nokta süslemelerle çerçevelenmektedir. Benzer örneklerde kabartma dairelerin sayısı değişiklik göstermektedir. Haçın etrafını sınırlandıran bu kabartma noktalar, haç kollarında ve haçın tam ortasında da bulunmaktadır. Buradaki kabartma dairelerin olasılıkla İsa'nın gerildiği haçın üzerindeki çivilere işaret ettiği varsayılmaktadır. Ampullanın bire bir benzer örneği olmasa da Marmaris ve Mardin Müzeleri ile Beyrut'ta yakın bezeme repertuarına sahip olanları mevcuttur³³.

Görsel 5: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 7237, Y: 4 cm/AÇ: 1,7cm)

Görsel 6: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 8362, Y: 4 cm/AÇ: 1,8 cm)

Ampulla kırmızı-kahverengi hamurlu ve astarlıdır. Mika katkılı hamuru küçük taneli ve sık dokuludur (**G.6**). Eser, Anadolu tipi ampullaların ikinci grubuna aittir. Ön ve arka yüzde merkez ortada yer alan haç motifi 8 adet iri boyutlu nokta kabartma bezemeye çerçevelenmektedir. Haç motifi merkezden haç kollarına doğru genişlemekte ve haç kolları yine çift çatallı şekilde son bulmaktadır³⁴.

³²Griffing, "An Early Christian Ivory", 275.

³³Yakın örnekler için bkz. Aydın, "Marmaris Müzesi", 455, fig 4; Tosun, "Mardin Müzesi", 307; Sodini, "La Terre des Semelles", 124.

³⁴Kısmen yakın örnekler için bkz. Dipnot 30.

Görsel 7: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 10604, Y: 3,5 cm/AÇ: 1,6 cm)

Müze eseri ampulla, kırmızı-kahverengi hamurlu olup kırmızı astarı belli belirsiz seçilebilmektedir (G.7). Oldukça yıpranmış durumda olan kabın hamuru mika katkılıdır. Anadolu tipi ampullaların ikinci grubuna aittir. Daha geniş bir boyun kısmına sahip olan kabın, ön ve arka yüzünde eş merkezli iki daire motifi içine alınmış haç tasviri yer almaktadır. Benzer örnekleri Laodikeia kazısı, Marmaris ve Mardin Müzelerinde bulunmaktadır³⁵.

Görsel 8: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 7931, Y: 4 cm/AÇ: 1,7 cm)

Kırmızı-kahverengi hamurlu ve astarlı olan ampulla, Anadolu tipinin ikinci grubuna aittir (G.8). Hamur yapısı ince taneli ve sık dokuludur. Kabın boyun kısmından üç sıra yiv bezeme geçmektedir. Hem ön hem de arka yüzde merkez ortada çok kollu çiçek motifi bulunmaktadır. Paralel örnekleri İzmir Arkeoloji Müzesi ve Laodikeia kazısı buluntuları arasında mevcuttur³⁶.

Görsel 9: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 7931, Y: 4 cm/AÇ: 1,7 cm)

³⁵Benzerleri için bkz. Aydın, "Marmaris Müzesi", 454, fig 3; Şimşek-Duman, "Laodikeia", 101; Tosun, "Mardin Müzesi", 305.

³⁶Paralel örnekler için bkz. Aydın, "İzmir Arkeoloji Müzesi", 513; Şimşek-Duman, "Laodikeia", 99, fig.22.

Ampulla kırmızı hamurlu ve astarlıdır (**G.9**). Hamuru sık dokulu ve ince tanelidir. Anadolu tipi ampullaların ikinci tipine aittir. Oldukça kısa bir boyun bölümüne sahip olan kabın ağız kenarı kalındır. Kısa boyun kısmından belli belirsiz iki sıra yiv bezeme geçmektedir. Kabın ön ve arka yüzünde istiridye kabuğu tasviri yer almaktadır. İstiridye kabuğu motifi ampullaların üzerinde sık rastlanan bezeme öğelerindendir. Özellikle stilize istiridye motifi, iki bölümden oluşmasıyla Eski ve Yeni Ahit'in imgesi olarak kabul edilirken istiridyenin içi ise ilahi ruhun vücut bulduğu yani İsa'yı taşıyan Meryem'in de sembolüdür³⁷. Benzer örnekleri Marmaris Müzesi eserlerinde ve Laodikeia kazısı buluntuları arasında görülmektedir³⁸.

Görsel 10: Manisa Müzesi Ampulla (Envanter No. 10603, Y: 3,6 cm/AÇ: 1,6 cm)

Kırmızı hamurlu ve belli belirsiz kırmızı astarlı ampullanın kısa boynundaki iki sıra yiv bezeme zorlukla seçilebilmektedir (**G.10**). Anadolu tipi ampullaların ikinci grubuna aittir. Kabın ön ve arka yüzünde istiridye motifi yer almaktadır. Paralel örnekleri Marmaris Müzesi eserlerinde ve Laodikeia kazısı buluntuları arasında mevcuttur³⁹.

Değerlendirme ve Sonuç

Eulogia, başlangıçta çoğunlukla ökaristi ayininin bitiminden sonra din adamları tarafından kutsanmış ekmek ya da şarap gibi ürünlerdir. Bu eski kilise uygulaması hızla yayılarak 4. ve 5. yüzyıllarda düzenli bir karaktere dönüşmüştür. Nitekim 5. yüzyılın başlarında önemli bir tapınağa gelen ziyaretçilerin en azından bir hediye almadan geri çevrilmesi, oldukça kaba bir davranış sayılmaktadır. Özellikle hacılara verilen eulogia giderek farklı bir karakter kazanarak, yiyeceklerden daha az bahsedilerek sıvılar gibi kolay bozulmayan nesneler olarak yaygın hale gelmişlerdir⁴⁰.

Hristiyanlıkta önemli kavramlardan biri olan eulogianın, ampullalarla birlikte anılmasının sebebi söz konusu kapların eulogia olarak kabul edilmesidir. Bazı araştırmacılar ise aslında eulogia olgusunun ancak kutsanmış nesnenin sadece kendisi olması gereğini vurgularken diğer araştırmacılar ise kutsal olanı taşıyan kapların içindeki sıvı ile beraber kutsamayı nitelendirdiklerini söylemektedir. Nitekim Hanfmann, ampullaların kutsal topraklardaki kalıntılarla temas yoluyla kutsanmış mucizevi su, toprak veya yağ taşınması için yapılan eulogilar olduğunu ısrarla vurgulamaktadır⁴¹. Ritter ise belirli bir eulogianın taşınması için

³⁷Aydın, "Marmaris Müzesi", 441. Ayrıntılı bilgi için yine bkz. Hannelore Sachs, *Wörterbuch der Christlichen Ikonographie* (Wiesbaden: 2005), 271; Engelbert Kirschbaum, *Lexikon der Christlichen Ikonographie III* (Freiburg: 1971), 300.

³⁸Benzerler için bkz. Aydın, "Marmaris Müzesi", 454, fig 2; Şimşek-Duman, "Laodikeia", 99, fig. 20.

³⁹Paralel örnekler için bkz. Dipnot 29.

⁴⁰Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 105.

⁴¹Hanfmann, "The Donkey and the King", 423.

özel üretilen kapların örneğin ampulla gibi sadece içindeki maddeyi tanımladığını belirterek tüm nesneye eulogia denilmesinin yanlış bir varsayım olduğunu iddia etmektedir. Ritter, eulogia olarak kabul edilen kapların ilk olarak 5. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını ancak bu kaplardan önce kutsal sınırların belli olmayan objelere doldurulmuş olabileceğini savunmaktadır. Ayrıca ampullaların en güçlü arkeolojik kanıtlarının 6. ve 7. yüzyıllarda görüldüğünü fakat sonrasında 11. yüzyıla kadar kaybolmalarının eulogia kavramı açısından epeyce dikkat çekici olduğunu söylemektedir⁴². Foskolou ise ilk bakışta çok basit teknikli, ucuz malzemeyle yapılmış bu önemsiz kaplara mucizevi güce sahip bir muskanın özelliğinin verilmiş olduğunu iddia etmektedir. Hatta Aziz Theodore'un kilisesinde dağıtılan balmumu jetonlarının, bir evi hırsızlardan koruduğuna olan inanca dikkati çekerek, bu nesnelerin gücüne güvenildiğine işaret etmektedir⁴³. Rahmani de ampullaların kutsal yerlerle bağlantılı eulogialar olduğuna inanmaktadır⁴⁴. Sodini ise kutsal ve saygı duyulan bir nesneye örneğin haçın ahşabına ya da bir azizin röliğine temas halinde olan bir ürünle dolu olan kapları yani ampullaları tanımlayarak bunların eulogia olduklarının altını çizer. Hatta cam, metalden yapılmış kandiller, madalyonlar, yüzükler, bileziklerin de eulogia olabileceğini savunmaktadır⁴⁵. Nitekim bu nesnelerin bir eulogia olarak güçlerini aktarmaya devam ettiği düşünülmektedir⁴⁶.

Bu bağlamda müze eseri olan ampullalar, eulogia kavramı içinde ele alınmış bulunmaktadır. Manisa Müzesi ampullaları arasında daha çok Anadolu tipi olan şişeciklerin ikinci gruba ait örnekler görülmektedir. Birinci grubu ise iki örnek temsil etmektedir. Dikkat çekici ayrıntılardan biri müze eserleri içinde insan figürlü bir ampullanın bulunmamasıdır⁴⁷. Ampullaların tümü müzeye satın alma yoluyla kazandırılmıştır. Dolayısıyla üretim ve geliş yerlerine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Bu anlamda genel olarak ampullaların üretim ve geliş yerlerine değinmek faydalı olacaktır. 6. yüzyıl ampullalarının kökenin Mısır'dan Menas şişelerine ve Antakya yakınlarındaki Aziz Simeon Manastır'ndan nesneler ve Filistin'den gelen bazı eulogia tokenlarının ikonografilerinden olası üretim yerleri belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak figür ve sembollerin çeşitliliği sınıflandırmayı sorunlu kılmaktadır. Yine de sık rastlanan İncil yazarı Aziz tasvirli ampullalar Ayasuluk İoannes Kilisesiyle ilişkilendirilmektedir⁴⁸. Michon, Griffing, Zaleskaya gibi pek çok araştırmacı oturan aziz figürünü İncilci Yuhanna olduğunu tespit ederek bunların Ayasuluk Tepesi'nde üretildiğini ileri sürmüşlerdir⁴⁹. Bunun en büyük nedeni yazılı kaynaklarda, hacıların İoannes Kilisesi'ne gelerek azizin mezarındaki biriken tozları toplayıp yanlarına aldıklarına dair bilgilerdir. Ancak kalıp, fırın veya seri üretime ilişkin herhangi bir nesne tespit edilmeden üretim merkezlerinin yerini saptamak imkansızdır. Bu nedenle önce formlarına göre bir belirleme yapıp ardından arkeolojik kazılarda bulunuşlarına göre inceleme yoluyla üretim bağlamı belirlenebilir. Nitekim Metzger, tüm aziz figürlerinin Aziz Yuhanna ile alakalı olmadığını belirtir⁵⁰. Vikan, özellikle

⁴²Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 105.

⁴³Foskolou, "Reading the Images", 316.

⁴⁴Levi, Y. Rahmani, "Two Early Christian Ampullae", *Israel Exploration Journal*, Vol. 16, No.1 (1966), 71-74.

⁴⁵Farklı türdeki hacı hatıraları için bkz. Ceren Ünal ve Zeynep Çakmakçı "Haluk Perk Müzesi'nden Örnekler Eşliğinde Bizans İmparatorluğu Döneminde İnanç, Münzevi Yaşam, Hac ve Hacılık Kavramları", *Art Sanat* 14 (2020), 495-531.

⁴⁶Sodini, "La Terre des Semelles", 79.

⁴⁷Anadolu örnekleri içinde Aziz figürlü ampullalar, Yumuktepe ve Olympos kazılarında bulunmuştur. Yumuktepe Höyüğü'nden Aziz Menas tasvirli olduğu düşünülen bir ampulla tespit edilmiştir. Ampullanın kazıdan geldiği tabakaya göre 11. yüzyıla ait olabileceği düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Koroğlu, "Yumuktepe", 77-89. Olympos'taki ampullanın bir yüzünde eşek üzerinde oturan figürün İsa'yı temsil ettiği ve bu betimlemenin Kudüs'e Giriş sahnesi olduğu söylenmekte, diğer yüzünde asker kıyafetleri içinde, elinde haç ve kalkan ile betimlenen aziz figürü bir savaşçı gibi tasvir edilmiştir. Batı Anadolu ya da Samos kökenli olduğu düşünülen kap için 6. ve 7. yüzyıllar önerilmektedir. Bkz. Bursalı, "Olympos", 184-186.

⁴⁸Anderson, "An Archaeology", 79.

⁴⁹Ettienne Michon, "Nouvelles Ampoules a Eulogie", *Memoirs de la Societe des Antiquaires de France* 57 (1899), 285-332; Griffing, "An Early Christian Ivory"; Vera Zaleskaya, "La Representation des Visions Apocalyptiques sur les Monuments Ephesiens du VIeme Siecle'in", *100 Jahre Österreichische forschungen in Ephesos* (1999).

⁵⁰Anderson, "An Archaeology", 79.

6. yüzyıldan sonra, çok sayıda pişmiş toprak hacı şişesinin Ephesos'ta tespit edildiğini vurgulamaktadır⁵¹. Abromowitz ise ampullaların çoğunun Batı Anadolu'dan, Ephesos, Pergamon ve Smyrna'dan geldiğini St. Jean Kilisesi'nin toz mucizesiyle her yıl önemli sayıda hacıyı kendine çektiğini söyler. Diğer yandan Ephesos'ta bulunan ampullalardan alınan kil örnekleri, Ephesos kandillerinden alınan killere aynı içeriklere sahip oldukları belirlenmiştir. Dolayısıyla analiz sonuçları ile beraber kandiller ve ampullaların ikonografik sahanelerindeki benzerlikleri, şişeciklerin 5. ve 7. yüzyıllar arasında Ephesos'ta üretilen ürünler olduklarına işaret etmektedir⁵². 1896-1920 yılları arasında Paris Louvre Müzesi'ne 44 adet pişmiş toprak ampulla bağışlanmıştır. Bunların İzmir ve çevresinden geldiği belirtilse de herhangi bir kesin veri yoktur. Ancak bu ampullalar Mısır'dan gelen pişmiş toprak Menas şişelerinden farklıdır. Genel kanı, ampullaların üzerindeki tasvirlerin onların üretim yerlerine dair ipuçları sunduğu ve Anadolu kökenli olduklarıdır⁵³. Anadolu ampullalarının bir kısmı Aphrodisias kazılarında da çıkarılmıştır. Diğer bir kazı alanı ise Sardis'tir⁵⁴. Bunların arasında Afrodisias ve Sardis'ten gelen yüksek oran dikkat çekicidir. Anderson, bu bilgilere dayanarak, İzmir'den alınan ve şu an Louvre Müzesi'nde bulunan Anadolu tipi ampullaların bölgedeki antik şehirlerdeki veya çevresindeki yerleşimlerden geldiğini vurgulamaktadır⁵⁵. Griffing ise ampullaların üretim yeri olarak Anadolu ve Suriye'yi öngörmektedir⁵⁶. Şimşek, Batı Anadolu'daki buluntu yoğunluğuna işaret ederek üretimin Hristiyanlarca kutsal sayılan İlk Yedi Kilise'nin yer aldığı kentlerde olduğuna dikkati çekmektedir⁵⁷. Bu görüşlerin aksine ampullaların belli bir hac merkezi ya da kentte üretilmediği, bunların daha çok kutsal topraklara gelemeyenler için satıcılar tarafından hacılara pazarlandığını savunan araştırmacılar da vardır. Dolayısıyla da üretim yerlerinin tespit edilmesinin bu bakımdan güç olduğu düşüncesindedirler⁵⁸. Yine Hanfmann da buluntu yerlerinin ampullaların yapıldığı atölyelerin saptanmasında pek yardımcı olmadığını altını çizse de kazı çalışmaları sonucunda olası yerlere ilişkin Menas, Antakya ve Sardis'i üretim alanları olarak önermektedir⁵⁹. Manisa Müzesi ampullaları, olasılıkla çevrede bulunan antik kentlerden ağırlıklı Sardis, Thyateira veya Philadelphia antik kentlerinden ya da yakınlarından gelmiş olmalıdır. Genel anlamda tüm özellikleriyle Anadolu tipi ampullalarının niteliklerini taşıdıklarından dolayı üretim yerleri muhtemelen Batı Anadolu'dur.

Ampullaların tarihlendirmesine ilişkin de çeşitli öneriler bulunmaktadır. Genel kanı bu objelerin Erken Hristiyanlık Dönemi ile görülmeye başlandığıdır. Manisa Müzesi eserlerinin paralel örneklerini barındıran Laodikeia ampullalarının tarihi ile ilgili olarak tip 1 grubu için 4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyıl; tip 2 grubundaki örnekler için ise 5. ve 6. yüzyıllar önerilmektedir⁶⁰. İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki benzerleri 5. ve 6. yüzyıllara

⁵¹Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, 26. Ayrıca, C. Foss, Ephesos ile ilgili Küçük Asya'nın en zengin ve imparatorluğun en büyük hac hedeflerinden biri olduğunu söyler. Özellikle iç kesimlere Anadolu'ya giden yolların sonunda duran Ege Limanlarından biri olduğunu belirterek yerel ve uzun mesafeli ziyaretçileri çekmek için uygun konumunda olduğunu belirtir. Ayrıca şehir Hristiyanlığın en kutsal yerlerinden biri olan Aziz Yuhanna'nın kilisesini ve mezarını içermektedir. Bölge ile ilgili ikinci önemli merkezde 5. yüzyılda mucizevi uyanışı gerçekleştiren Yedi Uyuyanların mezarlarıdır. Haç ve ölümün yakından ilişkili olması, çok sayıda hacının Ephesos'taki Yedi Uyuyanlar Mağarası gibi dirilişle ilişkilendirilen bir alana gömülmek istemeleri kutsal objeleri buraya götürmelerine neden olmuştur. Bunların dışında Armatyalı Yusuf'un İsa'nın bedenini yıkadığı kırmızı taşın (VI. Leo tarafından İstanbul'a taşınmıştır), Aziz Yuhanna'nın boynuna taktığı gerçek haçın bir parçası, aziz için yapılan gömleğin ve Aziz Yuhanna'nın Kıyamet'in El Yazması'nın bir kopyasının, Türkler şehri 14. yüzyılın başlarında ele geçirdiklerinde hala burada olduğu söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Clive Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, No. 56 (2003), 129-151.

⁵²Hatta şişelerin bir pazar yeri ürünü olarak satıldığı belirtilir. St. Jean Kilisesi yakınında, kazılan birkaç küçük bina, dükkân olarak tanımlanmaktadır. Edebi kaynaklar, binalardan "Yuhanna'nın Pazarı" olarak bahsederek bu bulguları doğrulamaktadır Bkz. Abramowitz "Perceiving Ampullae", 6, 7. Yine ayrıntılı bilgi için bkz. Pülz, "Archaeological Evidence", 233.

⁵³Sanat Tarihçisi Andre Grabar'ın Monza ve Bobbio şişeleri üzerine 1958 tarihli monografisinde, ampullaların ikonografilerinin metal işçilikli küçük el sanatlarına benzediğini ve bunların Konstantinopolis'ten geldiğini öne sürmektedir. Bkz. Anderson, "An Archaeology", 79.

⁵⁴Hanfmann, "The Donkey and the King", 422.

⁵⁵Anderson, "An Archaeology", 85.

⁵⁶Griffing, "An Early Christian Ivory", 277.

⁵⁷Şimşek-Duman, "Laodikeia", 82.

⁵⁸Aydın, "Marmaris Müzesi", 444. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ludwig Wamser-Gisela Zahlhaas, "Rom und Byzanz. Archäologische Kosbarkeiten aus Bayern," (München: 1998), 103.

⁵⁹Hanfmann, "The Donkey and the King", 423.

⁶⁰Şimşek-Duman, "Laodikeia", 83, 84.

tarihlenmektedir⁶¹. Marmaris Müzesi'ndeki yakın örnekleri ise 6. yüzyıl ile 7. yüzyılın başına aittir⁶². Mardin Müzesi'nden paralel bir ampulla için 6. yüzyıl ile 7. yüzyılın başı verilmektedir⁶³. Paralel örnekler doğrultusunda, Manisa Müzesi eserleri 5-7. yüzyıllara ait olmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Tümay Hazinedar Coşkun
Author Details	¹ Celal Bayar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Yerleşkesi, Manisa, Türkiye 0000-0001-9556-4316 tumayhazinedar@yahoo.com

Kaynakça | References

- Abromowitz, Ryan. "Perceiving Ampullae: Approaches to the Production and Distribution of Asia Minor Flasks Housed at the Princeton University Museum of Art". *TCNJ Journal of Student Scholarship* Volume XXIV (2022): 1-14.
- Anderson, William. "An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks". *Anatolian Studies*, Vol. 54 (2004): 79-93.
- Arthur, Paul. *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis*. İstanbul, 2006.
- Atik, Neşe. "Die Keramik Aus den Südthermen von Perge". *Ist Forsch* 40 (1995): 176-179.
- Aydın, Ayşe. "Marmaris Müzesi'ndeki Ampullalar". *Olba* XXI (2013): 438-456.
- Aydın, Ayşe. "Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası". *Adalya* XXVIII (2015): 289- 302.
- Aydın, Ayşe. "İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde Bulunan Ampullalar". *Olba* XXIII (2015): 487-513.
- Boertjes, Katja. "The Reconquered Jerusalem Represented Tradition and Renewal on Pilgrimage Ampullae from the Crusader Period". *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture* (2014): 169-189.
- Bursalı, Muradiye. "Olympos'ta Bulunmuş Figürlü Bir Ampullanın İkonografik Değerlendirmesi". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 9 (2020): 181-188.
- Campbell, Sheila. "Armchair Pilgrims: Ampullae from Aphrodisias in Caria". *Medieval Studies* 50 (1998): 539-545.
- Camper, Richard. "A Hoard of Terracotta Amulets from the Holy Land". *Actes Du XVe Congres International d'etudes Byzantines, Athens, Septembre 1976* 2a (1981): 99-106.
- Curcic, Slobodan and Archer St. Clair, eds. "Terracotta". In *Byzantium at Princeton: Byzantine Art and Archaeology at Princeton University: Catalogue of an Exhibition at Firestone Library, Princeton University, August 1 Through October 26 1986*. (1986): 113-123.
- Dinç, Rafet-Dede, Erkan. "Tralleis 1999 Kazısı Sonuç Raporu". *Arkeoloji ve Sanat* 25 (2003): 11-24.
- Doğer, Lale ve Borstlap Ceylan. "Röliker Kültünde Şifanın Tatlı Kokusu Üzerine: Parfümlü Yağ Kandilleri, Kutsal Myron ve Myroblut Azizler". *Art Sanat* 20 (2023): 85-120.
- Duyuran, Rüstem. "Akhisar Tepe Mezarlığı Kazısı". *TAD* XIX-II (1974): 17-27.
- Festugière, Andre-Jean. *Les Moines d'orient III/2: Les Moines de Palastine, Cyrille de Scythopolis, Vie de Saint Sabas*. Paris, 1962.
- Foskolou, Vicky A. "Reading the Images on Pilgrim Mementoes (Eulogies): Their Iconography as a Source for the Cult of Saints in the Early Byzantine Period". In: *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln* (2018): 315-326.

⁶¹Aydın, "İzmir Arkeoloji", 496.

⁶²Aydın, "Marmaris Müzesi", 445.

⁶³Tosun, "Mardin Müzesi", 305.

- Foss, Clive. "Pilgrimage in Medieval Asia Minor". *DOP* No. 56 (2003):129-151.
- Grabar, Andrea. *Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*. Paris, 1958.
- Griffing, Robert, P. "An Early Christian Ivory Plaque in Cyprus and Notes on the Asiatic Ampullae". *The Art Bulletin*, Vol. 20/3 (1938): 266-279.
- Hanfmann, George M. A. "The Donkey and the King". *The Harvard Theological Review*, Vol. 78 (1985): 421-430.
- Hayes, John W. *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*. London, 1976.
- Hunt, Edward. *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-460*. Oxford, 1982.
- Kirschbaum, Engelbert. *Lexikon der Christlichen Ikonographie III*. Freiburg, 1971.
- Köroğlu, Gülgün. "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Gün Işığın Çıkarılan Aziz Menas Tasvirli Hacı Şişesi". *Selevcia I*, (2011): 77-89.
- Love, Irish C. "A Preliminary Report of Excavations at Knidos 1970". *AJA* 76.1 (1972): 61-76.
- Maeir, Aren M. and Strauss, Yeal. "A Pilgrim Flask of Anatolian Origin from Late Byzantine/Early Umayyad Jerusalem". *Anatolian Studies* Vol. 45 (1995): 237-241.
- Michon, Ettienne. "Nouvelles Ampoules a Eulogie", *Memoirs de la Societe des Antiquaires de France* 57 (1899): 285-332.
- Milani, Celestina. *Itinerarium Antonini Placentini, Un Viaggio in Terra Santa del 560-570*. Milan, 1970.
- Ötügen, Yıldız. "Likya Bölgesindeki Kazı ve Yüzey Araştırmaları Çerçevesinde Ortaçağ Seramikleri". *Adalya VI* (2003): 233-249.
- Öz, Cüneyt. "A Late Roman Ampulla with the Depiction of Saint Menas from Andriake Church B", *Cercetari Arheologice* 30/1 (2023): 237-246.
- Pülz, Andreas. "Archaeological Evidence of Christian Pilgrimage in Ephesus". *Herom1*, (2012): 255-260.
- Rahmani, Levi Y. "Two Early Christian Ampullae". *Israel Exploration Journal*, Vol. 16 No.1, (1966): 71-74.
- Rautmann, Marcus L. "Two Late Roman Wells at Sardis". *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 53 (1995): 37-84.
- Ritter, Max. *Zwischen Glaube und Geld, Zur Ökonomie des Byzantinischen Pilgerwesens (4.-12.Jh.)*. Mainz, 2019.
- Sachs, Hannelore. *Wörterbuch der Christlichen Ikonographie*. Wiesbaden, 2005.
- Sodini, Jean-Pierre. "La Terre des Semelles: Images Pieuses Ramenees par les Pelerins des Lieux Saints". In: *Journal des Savants* (2011): 87-90.
- Şimşek, Celal-Duman, Bahadır. "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar". *Olba XV* (2007): 73-101.
- Tosun, Murat. "Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla". *Humanitas, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10/19 (2022): 297-317.
- Tuchelt, Klaus. "Didyma". *IstMitt.* 30 (1980): 99-163.
- Ünal, Ceren ve Çakmakçı, Zeynep. "Haluk Perk Müzesi'nden Örnekler Eşliğinde Bizans İmparatorluğu Döneminde İnanç, Münzevi Yaşam, Hac ve Hacılık Kavramları". *Art Sanat* 14 (2020): 495-531.
- Vikan, Gary. *Byzantine Pilgrimage Art*. Washington: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1982.
- Wamser, Ludwig and Zahlhaas, Gisela. *Rom und Byzanz. Archäologische Kosbarkeiten aus Bayern*. München, 1998.
- Weitzmann, Kurt. "The Late Roman World". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin New Series* Vol. 35 No. 2 (1977): 2-96.
- Wilkinson, Jhon. *Egeria's Travels to the Holy Land*. 1971.
- Zalesskaya, Vera. "La Representation des Visions Apocalyptiques sur les Monuments Ephesiens du Vleme Siecle'in". *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos*. (1999): 59-355.